

Karaimi litewscy i polscy

1. Wprowadzenie

Dzieje Polski splecione są najmocniej z historią narodów sąsiednich, ale w świadomości Polaków te naturalne związki i wspólne dziedzictwo kulturowe nie zawsze były dostrzegane i dostatecznie trafnie oceniane¹⁾. Wpływy obce rzadko widziano obiektywnie: albo uprawiano apologię swojskości (sarmatyzmu), albo podkreślano niższość wobec kultury zachodnioeuropejskiej. W nauce istnieją przede wszystkim tradycje badań nad wpływem kultury francuskiej, angielskiej czy włoskiej, rzadko innej. Tymczasem urozmaicona historia naszego państwa dała wiele okazji do bliższego zetknięcia się z licznymi ludami Wschodu. Zachowując porządek chronologiczny wymienić tu należy: Arabów (lub Chazarów), Żydów, Tatarów, Ormian, Karaimów, Turków i Cyganów. Z wyjątkiem Arabów (czy Chazarów) i Turków, zamieszkiwały one u nas tworząc duże skupiska.

Karaimi (poprawniej: Karaici, od „Karai”) — lud azjatycki zagadkowego pochodzenia, który jako jedyny na świecie przyjął mozaizm, nie tracąc własnych cech etnicznych i kulturowych — od początku XIX stulecia zaczął budzić żywe zainteresowanie badaczy. Dzieje jego bowiem reprezentują niezwykle fenomen socjologiczny, etnograficzny i kulturowy, dostarczający cennego materiału dla językoznawców i religioznawców. Polskie badania naukowe w tym zakresie otwiera gruntowne studium Tadeusza Czackiego pt. *Rozprawa o Żydach i Karaitach z 1807 roku*²⁾. Z ważniejszych autorów XIX w. wymienić tutaj trzeba: Abrahama Firkowicza (Karaim), D. Chwolsona, J. Fürsta, A. Harkavy'ego, I. Sinaniego, W. Smirnowa i W.W. Radłowa, zaś z XX-

-wiecznych: R. Fahna, S. Poznańskiego, J. Grzegorzewskiego, M. Bałabana, B. Janusza, T. Kowalskiego, A. Mordkowicza (Karaim), S. Firkowicza (Karaim) i A. Zajązkowskiego (Karaim). Współczesnymi znawcami języka i kultury karaimskiej są: D.M. Dunlop, N.A. Baskakow, K.M. Musajew oraz A. Dubiński, S. Szyszman i W. Zajązkowski (trzej ostatni Karaimi z pochodzenia)³⁾. Pogląd na stan opracowania dziejów i kultury Karaimów w Polsce najłatwiej można wyrobić sobie na podstawie książek: B. Janusza (1927), A. Zajązkowskiego (1961) oraz *Słownika karaimsko-rosyjsko-polskiego* pod red. N.A. Baskakowa, S.M. Szapszała i A. Zajązkowskiego (1974), gdzie zamieszczono obszerną bibliografię przedmiotu⁴⁾.

2. Pochodzenie etniczne i początki własnej religii

Etniczne pochodzenie Karaimów i geneza przyjęcia przez nich mozaizmu były głównym przedmiotem dociekań naukowych poczynszy od XVIII w. Obecnie nie ma wątpliwości, że ojczyzną ludu Karaici był Krym, w każdym razie zamieszkiwał on tam we wczesnym średniowieczu (VII—X w.). Jednakże Karaimów wywodzić trzeba z Azji Środkowej. Jest to bowiem ludność posługująca się językiem należącym do grupy języków tureckich, o swoistym folklorze i kulturze, zbliżonej do kultury innych plemion tureckich, oraz o określonych cechach antropologicznych. Karaimi z Litwy i Polski, wcześniej odłączeni od krymskich i odosobnieni w obcym środowisku, dostarczają mocnych argumentów przemawiających za ich tureckim pochodzeniem. Świadczą o tym tradycyjne potrawy (i ich nazwy), legendy, wróżby, przysłowia, zwyczaj rodziny-

Karaimi na Krymie w tradycyjnych strojach. Rys. z 1837 r.

ne, a przede wszystkim zachowany język⁸⁾.

Badania nad dawnym językiem Karaimów krymskich i nad współczesnym (z początku XX w.) językiem Karaimów polskich dowiodły, że oba te odmiany jednego ludu musiały posługiwać się językiem tureckim (w szerszym tego słowa znaczeniu) już przed XIII w., ściślej przed 1225 r., kiedy to Tatarzy opanowali Krym i mogliby narzucić swój język pokrewnemu ludowi. Przykładem takich procesów są tzw. Krymczacy, wyznawcy mozaizmu ortodoksyjnego na Krymie, mówiący językiem tatarskim. Stare teksty biblijne w języku karaimskim, zachowane w rękopisach i drukowane w XVI—XVIII w., wykazują zbieżność z językiem koczowników stepowych znad Morza Czarnego, przede wszystkim Połowców (tzw. *Kodeks Kumański* z XIII w.). Dlatego Karaimów trzeba zaliczyć do ludów tureckich, należących do grupy plemion kipczackich⁹⁾. Połowcy byli groźnym i uciążliwym sąsiadem Rusi Kijowskiej w XI i XII w.⁷⁾ i rozgromieni zostali dopiero przez Tatarów w początkach XIII w.

Język zachodnio-karaimski, jakim posługiwali się Karaimi z gmin położonych w dawnym państwie polsko-litewskim, został zarejestrowany i zbadany dość dokładnie w okresie międzywojennym⁸⁾. W istocie istniały jednak dwa narzecza karaimskie: północne trocko-poniewskowileńskie i południowe łucko-halickie. Pierwsze wykazywało większe pokrewieństwo z językiem wschodniokaraimskim (Krym), zaś drugie było bardziej zbliżone do języka połowieckiego. Nie wchodząc w subtelności gwarowe wymienić można dla przykładu kilka wyrazów karaimskich: belgi — znak, cecha; bojdach — kawaler; bek — strona; jałhyzłyk — samotność; icki — napój; kek — niebo; kenes — rada; kienesa — świątynia karaimska; konak — gość; kudalasna — swatać się; kysz — zima; Ljachija — Polska; piriłik — starość; tawan — sklepienie; tautuw — smak; toj — uczta, święto⁹⁾. Z przysłów, mądrości ludowej wiecznie aktualnej, przytoczyć warto: „It itkia — it itniń kujruhuna”. Znaczy to dosłownie: pies poleca psu a ten z kolei psiemu ogo-

nowi, tzn., że źle jest polecać coś człowiekowi nieodpowiedzialnemu i leniwemu, który swoje obowiązki zaniedbuje albo spycha na kogoś innego.

Abraham Firkowicz (1786—1874), zasłużony badacz przeszłości karaimskiej usiłował wykazać, że Karaimi osiedli na Krymie jeszcze przed naszą erą¹⁰⁾. Zaciekle dyskusja z hebraistami i uczonymi żydowskimi (m. in. A. Harkavy) wokół autentyczności napisów żydowskich z Krymu prowadzona była na tle religijnym, ale doprowadziła do bezspornych ustaleń. Stwierdzono: 1. w Czufut-Kale na Krymie istniała już w VIII—IX w. gmina karaimska, gdzie pisząc po hebrajsku używano jednak tylko imion turko-tatarskich; 2. Karaimi nie pochodzą od żydowskiej sekty Saduceuszy, lecz są potomkami wyznawców Anana ben Dawida z Basry. Anan był Żydem z pokolenia Dawida. Odrębne wyznanie, jakim jest karaizm, wyodrębniło się z judaizmu na terenie Iraku. Narodzinom islamu w VII w. towarzyszyły ożywione spekulacje filozoficzne (tzw. szkoła mutakallaminów) i formowanie różnych odłamów i sekt nowych wyznawców. Pierwszy prowadzący karaizm Anan uznawał wyłącznie Stary Testament, odrzucał natomiast większość późniejszych komentarzy (m. in. Talmud). W swej *Księdze praw* (*Sefer Micwot*) połączył tradycje kilku sekt (izabitów, judhanitów, Saducejczyków, chrześcijan, rabanitów). Księga Anana, napisana w narzeczu aramejskim, rodzimym także dla Jezusa Chrystusa, kończyła się zaleceniem: „Badajcie dobrze Pismo i nie zdawajcie się na mnie”.

Dalsze dzieło kształtowania karaizmu należało do Beniamina Nahawendiego (*Księga ustaw*, ok. 820 r.), Abu Jusufa Kirkisani (*Księga światła i baszt*, 937 r.), filozofa Józefa Haroeh al-Basira (poł. XI w.), Jafeta ben Aliego i innych myślicieli, piszących po arabsku i działających głównie w Bagdadzie. W XII w. najżywszą aktywność przejawiały karaimskie gminy w Bizancjum, gdzie dotychczasowy dorobek współwyznawców przetłumaczony został na język hebrajski, liturgiczny język wszystkich Karaimów europejskich. Liturgikę karaimską uporządkował osta-

tecnie Aaron ben Josef z Krymu, działający w Konstantynopolu, co zostało utrwalone w jego pracy pt. *Mibchar* (1294 r.)¹¹).

Zawikłana genealogia etniczna, historyczna i religijna podsunęła orientalistom pewne rozwiązania tłumaczące taki spłot okoliczności. Postawiono tezę, że ludem tureckim, który na Krymie przyjął odmianę wyznania mojżeszowego, byli Chazarzy władający dorzeczem dolnej Wołgi, stepami Przedkaukazia i Krymem. Właśnie w państwie chazarskim, gdzie większość plemion była pochodzenia tureckiego, górne warstwy społeczne (m. in. i władca kagan) przyjęły mozaizm. W każdym razie tak tę religię określali Grecy i podróżnicy arabscy z VIII—X w.¹² Przymyslenie o chazarskim pochodzeniu Karaimów propagowali uczeni rosyjscy (W. Grigorjew 1876, W. Smirnow 1890, A. Samojłowicz 1924), żydowscy (M. Gumpłowicz 1903, S. Dubnow 1914) i karaimscy (S. Szapszał 1928, A. Zajączkowski 1933)¹³. Zbieżność czasu, miejsca, przynależności etnicznej i jedności wyznania pozwalają sugerować, że Karaimi są potomkami Chazarów. Jednakże niewątpliwie miał rację T. Kowalski stwierdzając, że Karaimi mogą się wywodzić zarówno od jakiegos plemienia chazarskiego, jak i od później przybyłych na Krym plemion tureckich (np. Kumanów).

3. Charakterystyka osadnictwa

Czas i okoliczności osiedlenia się Karaimów w Wielkim Księstwie Litewskim zostały ustalone jedynie w przybliżeniu¹⁴. Według tradycji i przekonania panującego wśród Karaimów w XVIII i XIX w. kilkaset ich rodzin, zapewne ok. 400, sprowadził z Krymu wielki książę litewski Witold¹⁵. Tradycja karaimska znajduje także poparcie w tradycji Tatarów litewskich, osiedlonych na Litwie w początkach XV w. Zwycięskie wyprawy Witolda na Krym w 1398 i 1402 r. mogły być istotnie okazją do sprowadzenia stamtąd ludności karaimskiej. Najstarsze przywileje, jakie otrzymali Karaimi od książąt litewskich i królów polskich, pochodzą z XV i XVI stulecia (np. dokument Kazi-

mierza Jagiellończyka z 1441 r. dla gminy w Trokach, dokument Zygmunta Augusta dla Karaimów w Łucku z 1548 r.). W malowniczym opisie zjazdu monarchów w Łucku w 1429 r. — pióra Józefa Ignacego Kraszewskiego — obok duchowieństwa katolickiego, prawosławnego oraz rabinów występują także kapłani karaimscy. Chociaż opis ten nie podaje źródła informacji, przyjąć trzeba za znawcami przedmiotu (T. Kowalski, A. Zajączkowski), że założenie najstarszych gmin w Trokach, Łucku i Haliczu (zapewne i we Lwowie) miało miejsce już na przełomie XIV i XV stulecia¹⁶).

Uprowadzanie jeńców z terytoriów pokonanego państwa czy plemienia, osadzanie brańców na terenach opustoszałych lub granicznych było częstym zjawiskiem w okresie średniowiecza, zwłaszcza wczesnego. W Czechach i na Morawach w XI—XII w. powstają osady: Niemce, Morawiany, Słézany, Uhercy; podobnie w Polsce: Pieczenięgi, Morawiany, Prusy, później zaś Litwa, Tatary itp. Na Litwie przynależność etniczna mieszkańców rzadziej znajdowała odzwierciedlenie w nazwach miejscowości. Wielki książę Witold często osadzał brańców, a także zachęcał ich do dobrowolnej imigracji, obdarzając przybyszów korzystnymi przywilejami. Tatarzy osiedlali się najczęściej dobrowolnie, jako uchodźcy, całymi rodami. Formowano z nich na Litwie chorągwie jazdy lekkiej, z własnymi dowódcami, pozwalając im również zachować typowe uzbrojenie i rynsztunek tatarski¹⁷).

Studia Ananiasza Zajączkowskiego nad osadnictwem i kulturą ludów turkojęzycznych na Litwie zachęciły A. Szymaszana do próby bliższego określenia miejsca, jakie zajmowali wśród nich Karaimowie. Umieszczenie na mapie miejscowości, w których mieszkali Tatarzy i Karaimi w XVI, XVII i XVIII w. sugeruje, że było to typowe osadnictwo peryferyjne w strefie nadgranicznej, z określonymi powinnościami wobec wielkiego księcia. Z okresu od XV do XIX w. udało się ustalić jedynie 26 miejscowości, w których mieszkali jakiś czas Karaimi. Posuwając się od północy możemy wymienić je w następującej kolejności: Sałaty, Birże i oko-

Karaimka z dziećmi. Bächtzysaraj, pocz. XIX wieku

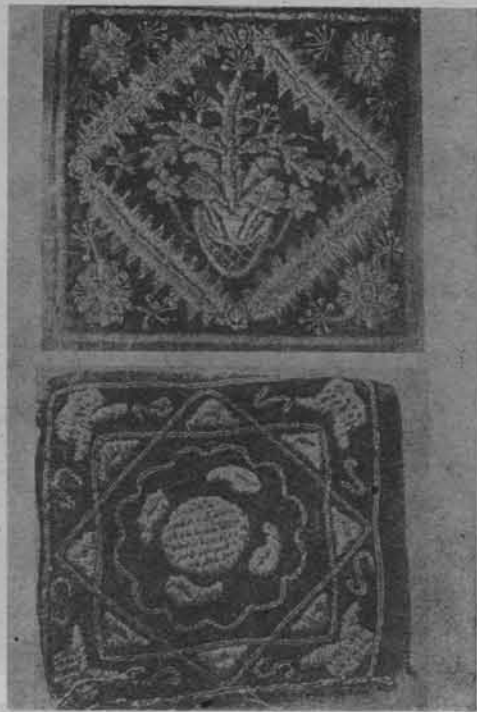
lice, Poswól, Puszałaty, Pompiany, Poniewież, Nowe Miasto, Upita, Krakiniów, Święte Jezioro, Kiejdany, Szaty, Wilkowiec, Kowno, Kronie, Troki, Olyka, Łuck, Krasne, Kukizów, Lwów, Karaimówka u źródeł rzeki Słucz, Kotów, Załukiew i Halicz¹⁸). Pomimo wielu usiłowań i zapasu poszukiwawczego autorowi nie udało się przekonywająco dowieść wyłącznie wojskowego (lub z obsługą wojska związanego) charakteru osadnictwa karaimskiego oraz istnienia w Wielkim Księstwie odrębnych chorągwi jazdy, karaimskiej. Jedynie w Trokach mieli oni do 1579 r. powinność strzeżenia zamku i przyległych mostów oraz uprawiania ziem królewskich w okolicy. Nie była to funkcja wyróżniająca, jednakże nie wymagano jej od mieszczan żydowskich tegoż miasta. A. Szymaszan za A. Korewą (1861 r.) przyjął, że Karaimi tworzyli tzw. „trocki obóz warowny”. Tymczasem nazwa terenowa z Trok, a mianowicie „Wały Tatarskie” oznacza oczywiście „Okopisko Karaimskie”, tzn. cmentarz, nie zaś konstrukcje obronne. Tak mówiono w XVII i XVIII w. na Litwie o miejscu grzebalnym, tak nazywano cmentarz w zanikłej osadzie karaimskiej w Kukizowie (istniała do 1831 r.). W Wielkim Księstwie Litewskim Karaimów nazywano „Tatarami”, a to ze względu na wygląd, język i obyczaj; religia schodziła na dalszy plan, wiadomo było, że jest niechrześcijańska.

Sądząc z osadzenia Karaimów w bezpośrednim sąsiedztwie grodu (Kowno, Troki, Łuck, Lwów, Halicz i in.), książę chciał zapewne mieć do dyspozycji oddaną sobie ludność zależną; do obowiązków dworskich, rzemieślniczych i wojennych ale na miejscu, wokół obronnej siedziby, nie zaś powoływana pod broń jak Tatarzy. Nie wyklucza to i nie przeczy faktom, że niektórzy Karaimi zasłynęli jako żołnierze. Atoli były to wypadki odosobnione, jak np. pełnienie służby wojennej w tatarskiej chorągwi grodzieńskiej w poł. XVI w. przez Jogojasza Szmerdenowicza (konno, z sahadakiem i oszczepem) i brata jego Abrahama (konno, z sahadakiem i siekierką). Następny Karaim w wojsku litewskim pojawia się w dokumencie Jana Kazimierza z 26 lutego 1655 r. Widnieje

tu podpis chorążego Nisana Józefowicza, nie znanego jednakże z żadnych przewag wojennych¹⁹). Najslawniejszym wojakiem wśród Karaimów pozostał pułkownik wojsk zaporoskich z 1638 r. Iliasz Karaimowicz. Niektóre rodziny karaimskie, np. spod Łucka, uzyskawszy dobra ziemskie, weszły do stanu szlacheckiego. Z tą myślą należałoby zapewne przejrzeć herbarz rodzin szlacheckich tatarskiego pochodzenia, bowiem Karaimi nosili często podobne imiona i nazwiska.

4. Dzieje głównych gmin: Troki, Łuck, Halicz

Dzieje Karaimów na Litwie i w Polsce w XV—XIX w. najprościej jest śledzić, jako historię rozwoju ich gmin i skupisk osiedleńczych. Większość karaimoznawców jest zgodna co do tego, że najstarszymi gminami są: duża gmina w Trokach (przywileje z 1441, 1492, 1507 r. i in.), o której pisze się „Żydzi troccy”, gmina w Łucku (istniejąca już ok. 1450 r.) i we Lwowie (skąd Karaimi usuwają się w 1457 r.).

Haffy karaimskie (Fot. Waldemar Jerke) (1930 r.)

Duchowni karaimscy z hachanem S. Szapstałem przed kienesą w Łucku. Napis powitalny w języku karaimskim i polskim

W Haliczu Karaimi otrzymują przywilej lokacyjny w 1578 r., z formułą, iż cieszyć się będą wolnościami „według dawnych praw i obyczajów”. Rozumieć to można dwójako: gmina w Haliczu istniała już od lat parudziesiąt, lub Karaimi w Haliczu osiedleni zostali wedle uprawnień, jakie mieli wcześniej ich współwyznawcy gdzie indziej, np. we Lwowie. Karaimska deputacja do Sejmu w 1790 r. upominała się o swoje stare przywileje, podkreślając 500-letnie życie i pracowitą działalność przodków w stolicy Wołynia Łucku, w Trokach, Poniewieżu i Nowym Mieście na Litwie²⁰).

Największe skupiska ludności karaimskiej przetrwały najdłużej. Niektóre osady powstawały i zanikały, najczęściej w związku z kataklizmami wojennymi i epidemiami, ponieważ były małoliczne (20—80 osób). Tak więc nazwa ulicy, tradycja mówiąca o świątyni karaimskiej (i cmentarzu, do poł. XIX w.) poświadczają jedynie pobyt Karaimów we Lwowie przed 1475 r., skąd przenieśli się zapewne do Halicza. Ruben Fahn ustalił, że najstarsze zachowane nagrobki na cmentarzu halickim sięgają końca XVII w. Starsze groby nie przetrwały, albo też w końcu XV i w XVI w. użytkowano nadal poprzedni cmentarz we Lwowie. W Kukizowie pod Lwowem mieszkali Karaimi od 1692 do 1831 r. Jeszcze na początku XX w. stary cmentarz w tej miejscowości zwany był „Okopiskiem Karaimskim”. W XVII i XVIII w. Karaimi mieszkali w Poswołu, Kroniach, Birzach, Sałatach, Jeziorach czy Dereżnem (Dereżne pod Kostopolem, do 1768 r.)²¹).

Z listy miejscowości zamieszkałych kiedyś przez Karaimów — najpełniej zestawionej przez A. Szyszmana — pozostały w XIX w. nadal: Troki, Łuck, Halicz i słabnąca gmina w Poniewieżu na Litwie. Nowe skupiska powstały w dużych miastach, w Wilnie, Kownie i Warszawie. Oczywiście, podobny proces przebiegał i w Rosji, gdzie z Krymu — Eupatorii, Kaffy i mniejszych osad nadczarnomorskich — wyznawcy karaimizmu emigrowali do Odessy, Kijowa, Moskwy i Petersburga. Karaimi mieszkający w Eupatorii, na zachodnim brzegu Półwyspu

Krymskiego, a także w Bachczysaraju, mniej zaś w Symferopolu, zajmowali się w XIX w. rybołówstwem i handlem w Turcję (zboże, wołok, skóry, wełna). Rywalizacja z dużymi portami i żegluga parową, późniejsze doprowadzenie kolei żelaznej do przystani spowodowały upadek znaczenia Eupatorii. Malowniczo położone miasto stało się na przełomie stuleci popularnym uzdrowiskiem nadmorskim, z willami i pensjonatami, przyciągającym zamożne sfery kupieckie i urzędnicze carskiej Rosji.

Największa i zapewne najstarsza gmina karaimska w północnej Europie rozwinęła się i trwa do dzisiaj w Trokach. Przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1441 r. stworzył podstawy prawne samorządowej gminy miejskiej Karaimów, wraz z późniejszymi dokumentami określał prawa i obowiązki, wyznaczał obszar ziemi uprawnej, zapewniał własnego wójta i wolności religijne. Wójta wybierał wojewoda trocki. Przestępca schwyty na terenie miasta karaimskiego — chłop, szlachcic czy Żyd — podlegał sądowi wójta. Prócz podatków miejskich płacili Karaimi pogłównę i pewne inne opłaty, związane m. in. z zawieraniem małżeństwa. Prawo magdeburskie, dane w XV i XVI w. głównym gminom karaimskim w Wielkim Księstwie, zdecydowanie i korzystnie odróżniało ich położenie od sytuacji Żydów ortodoksów. Dlatego Karaimi w Trokach od 1646 r. zabiegali o zakaz osiedlania się i usunięcie mieszkających wśród nich Żydów. Ci bowiem wykupywali tutaj posesje, by korzystać z karaimskich przywilejów. Do całkowitego rozdzielenia dzielnic karaimskiej i żydowskiej w Trokach doszło dopiero w 1835 r.²²). Karaimi troccy zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem, handlem i przewoźnictwem (transport konny). W końcu XIX i początku XX w. słynne były na targach dużych miast zachodnich guberni cesarstwa tzw. ogórki trockie, w których uprawie specjalizowali się właśnie Karaimi troccy.

Gmina w Łucku miała również znaczne uposażenie w ziemi, częściowo uszczuplone przez królową Bonę Sforzę. Do 1939 r. przechował się *Summariusz różnych do-*

Abraham Firkowicz (1787–1874)

kumentów tak do Miasta Łucka jako też do Omelaniczka... dotyczące się Karaimów, zestawiający wszystkie dokumenty z lat 1511–1792. Summariusz pozwolił prześledzić A. Zajączkowskiemu życie wspólnoty łuckiej, która miała charakter rolniczy, rzemieślniczy oraz obowiązki mieszczan wynikające z prawa magdeburgskiego (m. in. renowacja murów, fundowanie armat i prochów). W okolicy Łucka Karaimi wcześniej nabyli prawa do dóbr ziemskich (np. Illia Moszkowicz — dobra Omelanik, 1595 r.). Stąd później niektóre rodziny Karaimów wołyńskich weszły do stanu szlacheckiego²³). W Haliczu przez XVII i XVIII w. Karaimi uprawiali rzemiosło, prowadzili jatki mięsne, handlowali i uprawiali ziemię. W XIX stuleciu ich potomkowie trudnili się ponadto spławem tratw ze zbożem i drewnem do Odessy i prowadzili handel artykułami kolonialnymi (tytoń, owoce południowe).

Ogólnie biorąc w dobie staropolskiej, do końca XVIII w. zawody i zajęcia Karaimów zbliżone były przede wszystkim do spotykanych wśród Tatarów i Żydów ortodoksyjnych, ich status prawny, społeczny i zawodowy podobny był również do położenia Ormian (osobne przywileje w miastach, handel wschodni i rzemiosło, usługi dyplomatyczne). Karaimi, podobnie

jak litewscy Tatarzy czy podolscy Ormianie, służyli czasem w wojsku, pełniąc wtedy funkcje specjalne: posłów, tłumaczy, przewodników, wywiadowców, pośredników przy wykupie jeńców z jasyru tatarskiego czy tureckiego. Bardziej uzdolnieni kończyli (od początku XVII w.) studia wyższe zostając lekarzami (Ezra Nizanowicz, Abraham Moskiewicz, Jozjasz Jehudowicz, Abraham Jozjaszewicz), a także filozofami i matematykami (np. Zarach Natanowicz).

5. Religia, folklor i kultura Karaimów

Odrębna religia karaimska, własny język i folklor turecko-tatarski pozwoliły utrzymać odrębność małemu stosunkowo ludowi i ukształtować u niego w połowie XIX w. nowożytnie poczucie narodowe. Zasady karaimizmu ostatecznie skodyfikował w XIV w. Aaron ben Elja w dziele *Keter Tora (Korona nauki)*, będącym komentarzem do *Pisma Starego Testamentu*. Karaimi utrzymują, że wszystkie prawa i nakazy religijne mieszczą się w *Pismie* i należy je jedynie poznawać i realizować. Tekst ma być rozumiany dosłownie, ale zgodnie z logiką i ze wszystkimi wskazaniami dotyczącymi problemu a rozszanymi w różnych miejscach *Pięcioksięgu*. Karaimi odrzucają nauki płynące z tradycji i dziejów narodu żydowskiego. *Pismo* przepisywano i drukowano zawsze po hebrajsku. Podczas nabożeństw tekst hebrajski tłumaczony jest bezpośrednio przez czytającego na język karaimski. Dziesięć zasad wiary dotyczy Boga-Stwórcy, który dał prawa Mojżeszowi, zawarł przymierze z narodem żydowskim, zesłał Mesjasza i osądził wszystkich ludzi. Drobne różnice w praktykach religijnych — w stosunku do żydowskich — zaznaczają się w większej ochronie małżeństwa, surowszych przepisach wobec połoźnic, własnym, oryginalnym kalendarzu i solenniejszym obchodzeniu święta w soboty²⁴).

Nazwa wyznania pochodzi od hebrajskiego wyrazu „qara” — czytać, recytować. Podstawowa terminologia religijna Karaimów wywodzi się również przede wszystkim z języka hebrajskiego: kienesa — świątynia, hechal — ołtarz, bima —

podwyższenie dla kapłana, rodzaj ambony, hachan — głowa duchowieństwa karaimskiego (hebr. mędrzec), hazzan — duchowny pełniący rolę rabina i kantora, darszan — kaznodzieja, ochuwczu — czytający, lektor, szamasz — służa świątyni, pol. kościelny, oraz dżymat — gmina karaimska. Prawo budowy własnych świątyni otrzymali Karaimi w przywilejach lokacyjnych; tak np. już przed 1533 r. w Trokach istniała kieneses. W dobie kontrreformacji, przede wszystkim w XVII w., wprowadzono pewne ograniczenia dla innowierców i niewiernych (*infidelis*), a więc muzułmanów, Żydów i Karaimów. Pozwolenia na budowę nowej kienesesy udzielał biskup odpowiedniej diecezji, najczęściej wileński, pod warunkiem, że będzie wzniesiona: w dostatecznym oddaleniu od kościoła (dla uniknięcia zakłóceń w nabożeństwach i ekscesów antyżydowskich), prostej budowy, niższa od wież kościelnych. To ostatnie tyczyć się mogło jedynie minaretów przy meczetach. Kienesesy polsko-litewskie z XVIII—XIX w.

były niemal z reguły drewniane, prostokątne z dwuspadowym dachem pokrytym gontem, bez wież. Budynek kienesesy zwrócony był z reguły szczytem do ulicy, ołtarz mieścił się w części wschodniej, od zachodu przytykała sień ze schodami na chór i zakratowaną galerią dla kobiet. Urządzenie wnętrza przypominało synagogę. W Haliczu po pożarze w 1830 r. zbudowano kienesesę murowaną w stylu klasycznym, z attyką zdobioną sterczynami, formą swoją przypominającą bardzo synagogę.

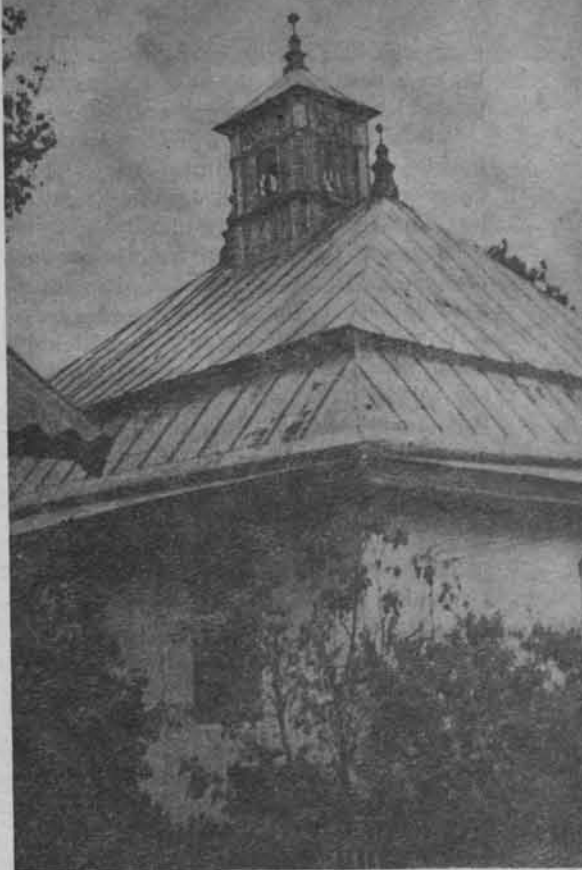
Najlepiej opisane zostały w literaturze kienesesy z Łucka i Halicza²⁶). Ich wystrój wewnętrzny był prosty i oszczędny. Ołtarz, pilastry i gzymsy na ścianach oraz na chórze wykonano w stylu późnego odrodzenia i baroku. W ołtarzu znajdowały się szafki do przechowywania zwojów z tekstem *Pisma Świętego*, tzw. rodalów. Wkładano je do aksamitnych i jedwabnych futerałów, ozdobionych srebrnymi wotywnymi plakietkami, pięknej jubilerskiej roboty. Do 1914 r. w Łucku zacho-

Brzeg Jez. Trockiego. Po lewej widoczna kieneses

wały się wota z XVI i XVII stulecia. Na wierzchu rodaków kładziono symboliczne korony, wykonane ze srebra. Siedmiornamiennne świeczniki stały na stoliczkach po bokach ołtarza, a równocześnie oświetlenie podczas nabożeństwa zapewniały świeczniki-pajaki, zwieszające się z sufitu. Pułap w kienesie wykonywano z reguły w formie kasetonu, zdobionego snycerką i malowidłami. Podobnie rzeźbiono i biwę (rodzaj kazalnicy), z której hazan czytał tekst, odwijając rodaje, oraz intonował psalmy. Duchowny ubierał się wówczas w biały fez z czarną opaską i w białą szatę. Na co dzień hazan nosił rodzaj czarnej sutanny. Motywami ozdobnymi w kienesie były wzory roślinne i Gwiazda Dawida. Świątynia halicka wyróżniała się szczególnym bogactwem draperii, tureckich i własnej roboty, zrabowanych, niestety, podczas I wojny światowej. Jedwab, złotogłów i brokat stanowił częsty materiał haftów w warsztatach Karaimów przy ulicy Złotej w Haliczu²⁶).

Tylko większe gminy miały własne cmentarze; rozproszeni w małych grupach Karaimi grzebali zmarłych razem z Żydami. Karaimskie stelle nagrobkowe prawie nie różniły się od ortodoksyjnych, górna ich część była zdobiona i zawierała symboliczne przedstawienia (Gwiazda Dawida, lwy, jelenie, dłonie ludzkie, puchary, korony), poniżej w obramowaniu wykutowano inskrypcję po hebrajsku, pełną poezji i orientalnych przenośni. Jedyne najstarsze nagrobki (w Trokach z 2 poł. XVI w.) zostały odczytane i opracowane. T. Kowalski w 1936 r. stawiał słuszny postulat niezłomnego opisu i dokumentacji tych zabytków kultury karaimskiej, których większość już uprzednio przepadła bezpowrotnie. Epitafia z reguły zawierały obfite informacje o życiu i działalności zmarłych, o ich rodzinach; zawierały też ścisłą datę zgonu podaną wedle tradycyjnego, własnego kalendarza²⁷). Pierwotny przepis, nie pozwalający Karaimowi być obecnym przy śmierci nawet sobie najbliższych, został w poł. XIX w. złagodzony, ponieważ prowadził do profanacji zwłok i przestępstw dokonywanych przez najętych opiekunów. Przepisy religijne wymagają obrzędowego oczyszczenia izby,

Świątynia karaimska (kienes) w Trokach. Zdjęcie autora z 1970 r.

gdzie nastąpiła śmierć, i kąpieli rzecznej dla wszystkich przy niej obecnych.

W zasadzie folklor karaimski sprowadzał się zawsze przede wszystkim do pewnych tradycyjnych potraw (placki, pierogi i ciasta), obrzędów rodzinnych i religijnych, przesądów i twórczości literackiej, głównie poezji. Szczególnie urodzenie chłopca obwarowane było zabiegami rytualnymi i nakazami. Karaimi wyróżniają się również zwyczajami małżeńskimi, spisując kontrakty małżeńskie, żenią się późno (mężczyźni 30-letni) i tylko ze współwyznawcami. Kalendarz i wróżby mają charakter turecko-tatarski. Już w czasach staropolskich nosili Karaimi strój społeczności tubylczej, polski, litewski czy tatarski. Tradycyjne elementy ubioru i wyglądu w XVIII i XIX stuleciu ograniczały się do charakterystycznej czapki (tzw. krymki) i brody u mężczyzn

oraz wysokiego kołpaka z welonem, ku-
braka z tkaniny wschodniej i wsuwanych
pantofli jako stroju kobiecego²⁸).

Dziedzinę oryginalnej twórczości kara-
imskiej stanowi literatura: religijna,
świecka, proza i poezja. Język i literatura
Karaimów przedstawiały niezwykle walor
poznawczy, ze względu na długotrwałą
izolację tego ludu, a jednocześnie wzglę-
dnie dobrze poznano dzieje od końca
XIV w. Rejestracji słownictwa dialektów
karaïmskich dokonano w zasadzie w okre-
sie międzywojennym. Dialekt trocko-wi-
leńsko-poniewierski opisał T. Kowalski,
zaś halicko-łucki — J. Grzegorzewski
i A. Mardkowicz, który opublikował osob-
ny słownik *Karaj sez bitigi* (Łuck 1935).
Zalety i potrzeby badań karaïmoznaw-
czych niezwykle jasno i przekonująco
sformułował T. Kowalski w 1936 r., słusz-
nie kładąc nacisk na możliwie szybkie
utrwalenie na piśmie utworów przekazy-
wanych ustnie i zabezpieczenie przed
zniszczeniem istniejących rękopisów, ko-
pii i oryginalnych dokumentów. W kara-
imskiej literaturze religijnej, oprócz *Bi-
blii*, istniała zawsze bogata literatura
przekładów z hebrajskiego oraz oryginal-
nych modlitw (koitchałar), trenów (kyna-
łar) i pieśni (żemerlar). Tylko niektóre
z nich, np. *Księga Hioba*, *Pieśń nad pie-
śniami*, *Treny* i *Prooctwa* Jeremiasza, zo-
stały opublikowane. Pierwsze zbiory oko-
licznościowych pieśni obrzędowych i ma-
teriały z zakresu etnografii i folkloru wy-
dał T. Kowalski w latach 1927—1929²⁹).
Karaimi tłumaczyli poezję z hebrajskiego,
ale również śledzili twórczość poetów pol-
skich, czego najlepszym dowodem są kon-
takty Abrahama z Łucka i Symeona Ba-
bowicza z Adamem Mickiewiczem w 1824
—1825 r. W tym środowisku, w Trokach
czy na Krymie, przetłumaczono wówczas
na hebrajski utwory S. Trembeckiego.
Karaïmska literatura świecka rozwinęła
się w ostatnim stuleciu, od schyłku XIX
w. Obecnie przysłowia, powiedzenia, wia-
ra w sny i ludowa poezja tatarsko-kara-
ïmska z Krymu są przedmiotem zainte-
resowań Włodzimierza Zajączkowskie-
go³⁰).

Wyznanie karaïmskie zobowiązywało do
nadawania imion biblijnych: Noego, Ana-

nasza, Zachariasza, Dawida, Mordechaja,
Szymona, Aarona, Serafina, Abrahama,
Samuela, Mojżesza, Izajasza itd. Nazwis-
ko od XVII w. tworzone od przydomka
lub zastępowano określeniem odojcowa-
skim, dodając stosowną końcówkę (-wicz,
-ski, -cki). Stąd powstały nazwiska: Ba-
bowicz, Baranowicz, Firkowicz, Leono-
wicz, Mardkowicz, Natanowicz, Nowacho-
wicz, Kapłonowski, Szpakowski, Szulimo-
wicz, Rudkowski (na Wołyniu), Abko-
wicz, Kobecki, Juchniewicz, Nowicki, Po-
ziemski, Pilecki, Moskiewicz, Zajączkow-
ski i inne (na Litwie). Jak można zauwa-
żyć, niektóre z nazwisk są genetycznie
oryginalnymi przezwiskami karaïmskimi
uzupełnionymi przez końcówkę: Kobecki
(kobe — pancierz), Firkowicz (firjat — wo-
łać, wzywać), Abkowicz (abak — bożek,
idol, obraz święty), Babowicz (baba — oj-
ciec). Do najwybitniejszych Karaïmów
polsko-litewskich zalicza się na ogół kil-
ku lekarzy z XVII i XVIII w., których
już wymieniliśmy, a także filozofów i my-
ślicieli religijnych (Izaak ben Abraham
z XVI w., Józef ben Mordechaj Malinow-
ski z przełomu XVI/XVII w., Salomon ben
Aaron z XVII w. — wszyscy z Trok). In-
dywidualnością dominującą w społeczno-
ści karaïmskiej XIX w. był Abraham Fir-
kowicz z Łucka (1785—1874), badacz prze-
szłości, zabytków kultury swego narodu,
zagorzał polemista religijny i języko-
znawca. Uznać go można za budziciela
poczucia odrębności i tożsamości tego lu-
du. Jego podróże naukowe i odkrycia no-
wych dokumentów na Krymie i Bliskim
Wschodzie, oryginalne studia i liczne roz-
prawy wstrząsnęły orientalistyką europej-
ską w poł. XIX stulecia³¹).

6. Demografia i antropologia Karaïmów

Mała liczebność Karaïmów i ich cechy
antropologiczne podkreślają niezwykłość
eksperymentu, jakiego dokonała na nich
historia. Tadeusz Czacki oceniał, że w
XVII w. w państwie polsko-litewskim ży-
ło 2000 Karaïmów, na Krymie 1200, w Per-
sji 600, w Kairze 300, i w Damaszku 200,
razem z drobnymi grupami około 4500
osób. Wedle spisu z 1790 r. w Polsce i na
Litwie mieszkało ok. 4300 Karaïmów, gdy

współcześnie na Krymie (Eupatoria, Czufut-Kale, Mangupa, Teodozja), wedle Symeona Izaaka Łuckiego, tylko 2500. W 1897 r. w cesarstwie rosyjskim żyło 12 894 Karaimów: na Krymie 6166, w guberni wileńskiej, kowieńskiej, witebskiej i wołyńskiej 1383 osoby, a rozproszonych w pozostałych guberniach aż 5345 osób. Następową więc emigracja do większych ośrodków miejskich, związana zapewne z poszukiwaniem pracy i formowaniem się warstwy inteligenckiej³²).

Fakt ten znajduje potwierdzenie w Warszawie, gdzie cmentarz (a więc i gminę) karaimski założono na Woli ok. 1890 r. W Wilnie w 1902 r. mieszkało ok. 300 Karaimów, pochodzących głównie z Trok. W starych gminach karaimskich wzrost ludności następował nierównomiernie; rodziny były małodzietne, a dużo młodych opuszczało rodzinne miasta. W Łucku lustracja miasta w 1552 r. zanotowała 25 rodzin karaimskich, w 1765 r. — 21 rodzin (ok. 125 osób), spis z 1895 r. — 72 osoby, w 1912 r. — blisko 100 osób. W Haliczu lustracja z 1572 r. zanotowała 31 rodzin, w 1627 r. — 24 rodziny, w 1765 r. — 99 osób, w 1896 r. — 192 osoby (w 57 rodzinach), w 1908 r. — 160 osób i w 1916 r. — 230 osób (w przeszło stu rodzinach). Troki pozostawały największym skupiskiem osadniczym Karaimów: w 1873 r. — 430 a w 1902 r. — 650 osób. Można zresztą przypomnieć, że miasteczko to na przełomie stuleci XIX i XX odznaczało się osobliwą strukturą narodowościową i wyznaniową. Otu w 1880 r. liczyło 2174 mieszkańców — w tym: 900 katolików (Polaków i Litwinów), 585 Żydów, 434 Karaimów, 224 prawosławnych (Rosjan i Białorusinów) i 12 mahometan (Tatarów). Na terenie zaś powiatu trockiego, liczącego wówczas 142 500 mieszkańców, znajdowało się: 116 200 katolików, 18 300 Żydów, 4 370 prawosławnych, 2 480 starowierców, 647 mahometan, 339 ewangelików i tylko 51 Karaimów.

Trudno o ścisłe dane demograficzne z okresu międzywojennego. Zdaniem prof. T. Kowalskiego w 1925 r. mieszkało w Polsce 500 do 1000 Karaimów. Ostatni *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej z 1939 r.* nie podał liczby obywateli

polskich wyznania karaimskiego. Szymon Firkowicz, piastujący godność zastępcy głowy kościoła karaimskiego (ułu hazan) w Polsce międzywojennej, podaje, że w latach trzydziestych gminy jego wyznawców znajdowały się: w Jerozolimie, Egipcie, Turcji, Mandżurii, Rosji, Rumunii, Estonii, na Litwie i Łotwie, w Paryżu i w Polsce. Na Kubaniu w ZSRR znajdować się miały osiedla Karaimów wywodzących się od Kozaków zaporoskich³³).

Zagadkę pochodzenia i koligacji Karaimów próbowano rozwiązać na podstawie systematycznych badań i obserwacji antropologicznych. W końcu XIX w. wzrosła ranga antropologii, gdyż jako nauka przyrodnicza obiektywizująca wiedzę o człowieku i społeczeństwie — realizowała ona w dużym stopniu pozytywistyczny ideał nauki o człowieku. W wyniku postępującego rozwoju zainteresowań etnograficznych i antropologicznych poważniejsze studia i pomiary antropologiczne na żywych Karaimach przeprowadzili: J. Talko-Hryncewicz (w Trokach, 1904), W. Schreiber-Luczyński (w Haliczu, 1910) i S. Czortkower (1938). Wzrost mężczyzn Karaimów trockich w początku XX w. wynosił 162 cm. Pod względem antropologicznym dominował wśród nich typ krótkogłowy (57% krótkogłowców, 27% pośredniogłowców, 16% długogłowców). Długość i szerokość twarzy (116 i 132 mm) była u nich większa aniżeli u mieszkających obok Żydów. Karaimi mają najczęściej twarze niskolice (72%), z nosem długim i wąskim (74%), często garbatym.

W Haliczu dzieci karaimskie, w przeciwieństwie do Polaków, Ukraińców a nawet Żydów, miały wyłącznie ciemne włosy, ciemne oczy (różnych odcieni, ale nigdy błękitne), twarz wydłużoną, skórę oliwkową, czaszkę silnie zaokrągloną, długie ręce i długie nogi. Prócz tego silna budowa i tendencja do otyłości wyróżniają Karaimów od Żydów, a zbliżają do Tatarów krymskich i innych ludów wschodnich (Ormianie, Turcy, Gruzini, Persowie). W Haliczu bruneci i brunetki stanowili 75 do 85% wszystkich Karaimów; szatyni z jaśniejszymi oczyma, barwy brązowej stanowili resztę populacji (25 do 15%). Blondynów nie stwierdzono³⁴).

Dobrze zorientowany A. Zajączkowski uważa za trafną charakterystykę podaną przez J. Smolińskiego o Karaimach z Łucka: „Wybitny w rysach twarzy i budowie całej typ azjatycki świadczy o właściwościach rasowych, jakie przez całe wieki zachować zdołali. Przeważnie są to bruneci i szatyni z włosami bardzo często kędzierzawymi. Oczy pospolicie posiadają piwne, w podługowatej migdałowego kształtu oprawie, gałka oczna umiarkowanie wydłużona; pojawia się jednak oprawa ocz okrągła (ptasia), domieszka rasy Mongołów. Nosy częściowo długie, garbate, ze spłaszczonym i grubym zakończeniem. Uszy nieodstające, właściwość Azjatów-Mongołów. Skóra koloru jasno-oliwkowego”. A. Zajączkowski dorzuca od siebie spostrzeżenie, że cecha somatyczna — ptasia (okrągła) oprawa oczu — znajduje jego zdaniem potwierdzenie w nazwiskach Karaimów z Łucka (np. Gogol, Gołub, Kukuryczkin, Szpakowski, Kryhyj — tzn. skóół p) karaimsku³⁵⁾.

Fachowe badania antropologiczne z 1933 r. wskazują na izolację karaimskich grup polsko-litewskich, co wynika z występowania wśród nich dużej liczby elementów tzw. rasy śródziemnomorskiej (40%) i nordycznej (10,5%), w porównaniu z grupą Karaimów krymskich (odpowiednio: 9,5% i 2,6%). Na Litwie domieszka cech ludności miejscowej objawiała się wyższym udziałem nordyków, zaś na Krymie, przede wszystkim w formie dominanty typu armenoidalnego (do 45%), występującego jako konsekwencja łączenia się z innymi ludami orientalnymi (Żydzi, Ormianie, Gruzini, Tatarzy). Charakterystyczna grupa krwi B wiąże Karaimów zdecydowanie z ludami azjatyckimi³⁶⁾.

7. Karaimi dzisiaj

Głównym centrum kulturalnym i największym skupiskiem Karaimów od średniowiecza był Krym. Gminy polsko-litewskie utrzymywały z Krymem stałe kontakty: handlowe, rodzinne, religijne i oświatowe. Świadczą o tym dokumenty, działalność wybitnych przywódców (np. A. Firkowicza) i same nazwiska, powta-

rzające się na Litwie i na Krymie (np. w XIX w. Kyrhyj, Babowicz). Na Krym przyjeżdżano na studia religijne i językowe. Po podboju chanatu krymskiego przez Rosję ukaz z 3 marca 1837 r. utworzył Karaimski Zarząd Duchowny w Kozłowie (tatarskie: Gezlew, później Eupatoria), opodal Symferopola. W 1850 r. (ukaz z 13 listopada) kompetencje religijne zwierzchności z Krymu objęły wszystkich Karaimów w cesarstwie rosyjskim, tzn. przede wszystkim mieszkających w guberniach zachodnich (Litwa właściwa, Wołyń). Dopiero w 1857 r. nastąpiło wyłonienie odrębnego ośrodka w Trokach i utworzenie drugiego Zarządu Duchownego z hachanem Bogusławem Kaplanowskim na czele. Po nim godność tę objął Romuald Kobecki, do 1863 r. nauczyciel gimnazjalny języka polskiego w Nowogródku. Od śmierci Kobeckiego w 1911 r. gminy litewskie i wołyńskie nie obsadziły stanowiska hachana; zresztą gmina halicka znajdowała się wówczas w granicach Austro-Węgry³⁷⁾. Centrum kultury i oświaty karaimskiej w końcu XIX w. pozostawała nadal Eupatoria, gdzie znajdowały się najokazalsze kienesy, trzy szkoły karaimskie i własna drukarnia z czionkami hebrajskimi³⁸⁾.

Ożywienie badań orientalistycznych w Rosji przyniosło poważne opracowania, dotyczące języka Karaimów, pióra twórcy rosyjskiej szkoły turkologicznej W.W. Radłowa³⁹⁾. Językoznawcy i badacze kultur azjatyckich zasilali swymi rozprawami osobne periodyki karaimskie, wydawane na przełomie stuleci: „Karaimskaja Żizń” (1911—1912 Moskwa) oraz „Karaimskoje Słowo” (1913—1914, Wilno). Podczas I wojny światowej poważnym zniszczeniem uległ Łuck i Halicz. Pożar drewnianej dzielnicy karaimskiej w Haliczu obrócił w popiół dobytek i skarby kultury karaimskiej (archiwa rodzinne i rękopisy z XVII—XIX w.). Bezcenne zabytki języka, prawa i zwyczaju karaimskiego uległy zagładzie. W Republice Litewskiej i Rzeczypospolitej Polskiej grupy karaimskie rządziły się nadal wedle ustawodawstwa rosyjskiego, nie tworząc zresztą żadnej jednolitej organizacji religijnej.

W międzywojennym państwie litewskim

Karaimi skupili się w Kownie, Poniewie-
żu i Szakach. W Wilnie gmina karaimska
zbudowała w 1911—1923 r. kienesę przy
ulicy Karaimskiej, w dzielnicy Zwierzyniec.
Chcąc zyskać efekt artystyczny, nawiązać
do sztuki Wschodu i archaizować, wzniesiono
tę świątynię w stylu mauretańskim. Był to
w istocie rzeźby pomysł chybiony, bo sugerował
związki karaimizmu z tradycjami islamu. Zniszczona
świątynia w Łucku odbudowana została z
zasiłkiem konserwatorskim w latach 1924—1926.
Głosił o tym napis — po polsku i hebrajsku —
wewnątrz nawy, umieszczony na gzymsie pod
sufitem. W Polsce zwierzchnikiem religijnym
Karaimów został w 1928 r. Seraja Szapszał,
autor licznych opracowań z dziejów kultury
i języka swego narodu. Ustawa sejmowa (21 IV
1936) i rozporządzenie Rady Ministrów (26
VIII 1936) uregulowały stosunek państwa
do wyznawców karaimizmu, ustanawiając
Karaimski Związek Religijny z hachanem
S. Szapszałem na czele⁴⁰). Drugą co do
ważności w hierarchii duchownej osobą
był również obieralny ulłu hazan. Z racji
piastowanej godności wchodził on

automatycznie do Zarządu Duchownego
KZR, gdzie kierował sekretariatem hachana.
Majątkiem gmin administrować miały
odtąd zarządy wybierane na 4 lata i za-
twierdzone przez hachana.

Założone w 1924 r. Towarzystwo Mi-
łośników Historii i Literatury Karaim-
skiej wydawało jako swój organ czasopis-
mo naukowe „Myśl Karaimska” (1924—
1939, Wilno). Redaktorem periodyku był
Ananiasz Zajączkowski. Opublikował tu-
taj bardzo wiele tekstów literackich i nie-
zwykle cennych opracowań, chociaż auto-
rami byli często jedynie amatorzy i zbie-
racze folkloru karaimskiego. Drugim oś-
rodkiem kultury karaimskiej w okresie
międzywojennym był Łuck, gdzie Alek-
sander Mardkowicz rozwinął szeroko dzia-
łalność wydawniczą (własnym sumptem)
i żywo redagował jedyne wówczas na
świecie czasopismo kulturalno-literackie
w języku karaimskim pt. „Karaj Awazy”
(„Głos Karaima”). Ukazało się 12 zeszy-
tów tego periodyku (Łuck, 1931—1938).
W Trokach w tym czasie wydano kilka
zeszytów „Przyjaciela Karaimów” (1930—
1934), ale przede wszystkim zorganizowa-

Brama do Muzeum Karaimskiego w Trokach

no i zbudowano w przeddzień wojny Muzeum Karaimskie Historyczno-Etnograficzne (1938—1939). Zachowane zbiory stanowią obecnie oddział Trockiego Muzeum Historycznego⁴¹). Stare tradycje karaimskiego tkactwa i kobiernictwa mogłyby być kontynuowane w fabryce dywanów w pobliskim Lentwaris (9 km od Trok, na drodze do Wilna). W 1957 r. uruchomiono tu bowiem jedyną fabrykę dywanów w Republice Litewskiej.

Druga wojna światowa poczyniła spustoszenia wśród Karaimów, zarówno na kresach wschodnich Polski, jak i na Krymie. Ze starych siedzib krymskich część z nich przesiedlona została wraz z ludnością tatarską do Autonomicznej Republiki Tatarskiej nad Wołgę. Obecnie grupy ludności karaimskiej znajdują się tradycyjnie w: Trokach, Wilnie, Poniewieżu, Łucku, Haliczu, na Krymie (Eupatoria, Bachczyseraj), ale również w Moskwie, Leningradzie, Kijowie i Rostowie nad Donem. W Polsce mieszkają dziś Karaimi w Gdańsku, Gdyni, Warszawie, Krakowie, Wrocławiu i Opolu, w sumie kilkaset osób (200 do 400). W wyniku ostatniej wojny powiększyła się grupa w Paryżu i emigracja w Stanach Zjednoczonych. Nie jest pewne, czy ogółem żyje obecnie na świecie 8 tysięcy Karaimów.

Zjazd Karaimów w Podkowie Leśnej pod Warszawą w 1946 r. nie doprowadził do odrodzenia organizacji wyznaniowej. Karaimski Związek Religijny w PRL ukonstytuował się dwanaście lat później. Na czele Związku stał początkowo prof. A. Zajączkowski (do 1970 f.), obecnie pre-

zesem jest doc. Szymon Pilecki, a sekretarzem zarządu dr Aleksander Dubiński. Trudności kształcenia i postępująca laicyzacja, a także zawieranie małżeństw z ludźmi innego wyznania spowodowały osłabienie życia religijnego i brak duchownych. Statut Związku z 1974 r. określa Krajowy Zjazd Delegatów Dżymatów, jako najwyższy organ władzy dla zrzeszonych i poczuwających się do wspólnoty pochodzenia. Obecnie w Polsce znajdują się 4 gminy (dżymaty): we Wrocławiu, Krakowie, Warszawie i Trójmieście. Ostatni przywódca religijny — S. Szapszał — zmarł w 1961 r. Odtąd najwyższa godność hachana pozostaje nieobsadzona. Statut bowiem wymaga od kandydata: 5 lat pracy kapłańskiej (hazzan) lub więcej, co najmniej wieku 40 lat i posiadania obywatelstwa polskiego. Tymczasem ostatni hazzan w Polsce, duchowny stojący na czele gminy we Wrocławiu, jest starcem 90-letnim. Z konieczności czynności diakonów (ochuwcu, tj. lektorów) pełnią ludzie świeccy, zastępując duchownych. Nie ma w Polsce kienes, modlitwy odbywają się w mieszkaniach prywatnych⁴²). We współczesnym świecie, poszukującym zbliżenia różnych wyznań, chrześcijańskich i innych monoteistycznych, istnienia międzywyznaniowych komisji do spraw dialogu z niechrześcijanami — wyznanie karaimskie odegrać może określoną rolę ekumeniczną. Karaimizm wniósł do dziejów Litwy i Polski trwały wkład, a nowa ojczyzna nie splamiła się wobec przybyszów żadnym aktem przemocy czy nietolerancji.

PRZYPISY

¹) *Swojskość i cudzoziemczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1973

²) T. Czacki, *Rozprawa o Żydach i Karaitach*, Wilno 1807. Jako niezastąpiona praca ta doczekała się drugiego wydania w Krakowie, w 1860 r.

³) A. Dubiński, *Początki zainteresowań językiem i kulturą karaimską w nauce europejskiej do końca XIX w.*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1959, Nr 2(30), s. 135—144; tegoż, *Pół wieku karaimoznawstwa w Polsce*, „Euhemer”. Przegląd religioznawczy, 1975, Nr 4(98), s. 15—20

⁴) B. Janusz, *Karaimi w Polsce*, Warszawa 1927 (155 pozycji), A. Zajączkowski, *Karaims in Poland*, Warszawa—Paris 1961 (77 pozycji), *Słownik karaimsko-rosyjsko-polski*, red. N.A. Baskakow, S.M. Szapszał, A. Zajączkowski, Moskwa 1974 (443 pozycje, bibliografia opracowana przez A. Dubińskiego). W Bibliotece Uni-

wersytetu Warszawskiego dostępna jest również bibliografia uzupełniająca powyższą: S. Korczak-Michalewski, *Bibliografia karańska*, Warszawa 1979 (tekst powielony, nakładem autora)

²⁾ A. Zajączkowski, *Karańmi na Wołyniu*, „Rocznik Wołyński”, t. III, 1933, ndb.; N.A. Baskakow, *Z prac nad słownikiem karańsko-rosyjsko-polskim*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1960, Nr 4(36), s. 367—377

³⁾ Prócz starszych badań A. Samojłowicza (1916, 1922) przede wszystkim: T. Kowalski, *Karańmische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków 1929, s. XXV

⁷⁾ S.A. Pletniewa, *Potowieckaja ziemia, DREWNERUSSKIE KNJAŻESTWA X—XIII W.*, red. L.G. Beskronnyj, Moskwa 1975, s. 260—300

⁸⁾ J. Grzegorzewski, *Ein türk-tatarischer Dialekt von Galizien*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Wien 1903 t. 146, s. 1—80; prace T. Kowalskiego oraz inne drobniejsze publikacje w periodyku „Myśl Karańska”

⁹⁾ *Słownik karańsko-rosyjsko-polski*, passim

¹⁰⁾ A. Firkowicz, *O proischożdanii Karańmow*, Kozłów 1859; tegoż, *Awnet Zikkaron*, Wilno 1872, oraz polemiczne prace: A. Kunika (1876), A. Harkavy'ego (1876), D. Chwolsona (1884) i J. Kokizowa (1910)

¹¹⁾ Szerzej: J. Fürst, *Geschichte des Karäertums*, t. I—III, Leipzig 1862—1869; S. Szyszman, *Le Karäisme. Ses doctrines et son histoire*, Lausanne 1960

¹²⁾ Por.: *Żywot Konstancyjna Filozofa* spisany w 870 r. i opisujący jego podróż misyjną nad M. Czarne w 860—861 roku. T. Lehr-Splawiński, *Konstancyjn i Metody*, Warszawa 1967, s. 195—212

¹³⁾ Najszerzej problem i argumenty rozpatrzył: A. Zajączkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Prace Komisji Orientalistycznej PAU, Nr 36, Kraków 1947. Ostatnio: P. Golden, *Khazar Studies*, Budapest 1980, t. I, s. 13—22, 58—67

¹⁴⁾ Ogólne tło dziejowe: O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952, s. 117—131

¹⁵⁾ Kronika karańska z Łucka: M. Suitański, *Zecher Caddikim*, wyd. S. Poznański, Warszawa 1920, s. 109—110; T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach*, Kraków 1860, s. 144

¹⁶⁾ J.I. Kraszewski, *Litwa za Witolda*, Wilno 1850, s. 347; A. Zajączkowski, *Karańmi na Wołyniu*, s. 22—24

¹⁷⁾ P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i I. poł. XVII w.*, Acta Baltico-Slavica, t. XII, 1979, s. 133—167. Tu starsza literatura, najważniejsza to prace S. Kryczyńskiego i inne publikowane w „Roczniku Tatarskim” (t. I—V, 1934—1938)

¹⁸⁾ A. Zajączkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1934, s. 199—228; A. Szyszman, *Osadnictwo karańskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1936. Niektóre stwierdzenia tego ostatniego są mało krytyczne

¹⁹⁾ A. Szyszman, *Osadnictwo karańskie*, s. 31—32

²⁰⁾ W XIX w. prócz pracy T. Czackiego bliższe dane o Karańmach opublikowano w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, pod red. T. Chlebowskiego. Patrz hasła: *Eupatoria*, *Halicz*, *Łuck* itd. Później — B. Janusz, *Karaici*, s. 81—102

²¹⁾ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, Warszawa 1846, t. III, s. 453, 466; E. Tyszkiewicz, *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji*, Petersburg 1869, s. 137—139; S. Rudkowski, *Krwawe echo Humania na Wołyniu. Rzeź kotowska 1768*, Łuck 1932

²²⁾ J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. II, Philadelphia 1935, s. 590—625

²³⁾ A. Zajączkowski, *Karańmi na Wołyniu*, s. 20—44

²⁴⁾ Obfita literatura religijna Karańmów jest trudno dostępna ze względów językowych (hebrajski, karański) i edytorskich (bardzo małe nakłady). Z bardziej znanych dzieł: *El Beschiazl*, *Adreth Eltjahu* (tj. *Płaszcz Eljasza*), Istantbul 1531, II wyd. — Kozłów 1835, III wyd. — Odessa 1870. Później: F. Malecki, *Modlitwy Karańmów*, Wilno 1910. Por. też: A. Zajączkowski, *Karańms in Poland*, s. 24—36

²⁵⁾ J. Smoliński, *Karańmi i bożnica ich w Łucku*, „Ziemia”, R. III, 1912, Nr 3—8, s. 38—40, 51—53, 68—70, 84—86, 99—100, 353

²⁶⁾ M. Morelowski, *Tkaniny ludowe karańskie a sprawa pochodzenia Karańmów krymskich i polskich*, *Myśl Karańska*, t. X, 1934, s. 37—38

²⁷⁾ Publikacje o cmentarzach: R. Fahna (o halickim), M. Bałabana (o lwowskim), B. Janusza (o kukizowskim), A. Zajączkowskiego (o trockim), D. Chwol-

sona, A. Firkowicza, J. Kokizowa (o krymskich). Publikacja B. Janusza — pt. *Karaici i ich cmentarzysko* zamieszczona została w „Ziemi” t. II, 1911, s. 3—7

²⁸⁾ Czytaj: *Niedrukowany rozdział Opisu obyczajów J. Kitkowicza*, wyd. M. Janik, „Pamiętnik Literacki”, Lwów 1930, s. 129—130. W memoriale do Komisji sprawy żydowskiej przy Sejmie Wielkim (1790 r.) Karaimi z Łucka pisali: „po polsku chodzimy, trunków tych wszystkich co i chrześcijanie i naczyń używamy, na fabrykach robimy, w Haliczu i Kukizowie grunta siejemy i obrabiamy”. Wspomniane „fabryki” to zapewne manufaktury, czy pasów słuckich czy kobiercy, nie wiadomo. A. Zajączkowski, *Karaïms in Poland*, s. 58. O folklorze Karaimów — M. Mardkowicz, *Karaïm. Jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych*, Łuck 1935

²⁹⁾ Por.: R. Fahn, *Legenden der Karaiten*, Wien 1921; T. Kowalski, *Pieśń obrzędowa w narzeczu Karaimów z Trok*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. III, 1927, s. 216—254; tegoż, *Przyczynki do etnografii i dialektologii karaïmskiej*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. V, 1929, s. 201—239; tegoż, *Najpiękniejsze zadania*, s. 6—11

³⁰⁾ S. Szapszał, *Adam Mickiewicz w gościnie u Karaimów*, „Myśl Karaïmska”, r. X, 1934 s. 1—10; W. Zajączkowski, *Przysłowia, powiedzenia i formułki Karaimów trockich*, *Myśl Karaïmska*. Seria nowa, t. II, 1947, s. 53—65; tegoż, *Z przeszłości ludowej tatarsko-karaïmskiej na Krymie*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. XXIV, 1961, Nr 2, s. 119—147; A. Zajączkowski, *Die karaïmsche Literatur*, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, t. II, Wiesbaden 1964, s. 793—801

³¹⁾ Ostatnio: S. Szyszman, *Les passionnants manuscrits d' Abraham Firkowicz*, „Archeologia”, 1975, Nr 78, s. 61—69 (Paris)

³²⁾ M. Bałaban, *Karaici w Polsce*, Warszawa 1924, s. 330—335; A. Zajączkowski, *Karaïms in Poland*, s. 69—71; w XIX stuleciu potęgują się wpływy języków słowiańskich (polski, białoruski) na język karaïmski polsko-litewskich gmin: A. Dūbiński, *Über die slawischen Einflüsse in der karaïmschen Sprache*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. XV, 1969, s. 139—144

³³⁾ Hasła: *Eupatoria*, *Halicz*, *Łuck*, *Troki* w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, t. II, 1881, s. 361, t. III, 1882, s. 15—18; t. V, 1884, s. 778—792; t. XII, 1922, s. 485—489. Sz. Firkowicz, *O Karaïmach w Polsce*, Troki 1938, s. 18—19

³⁴⁾ J. Talko-Hryncewicz, *Karaïmi vel Karaici litewscy*, *Materiały Antropologiczne-Archeologiczne*, Kraków t. VII, 1904; tegoż, *Człowiek na ziemiach naszych*, Warszawa 1913, s. 126—129; W. Schreiber, *Badania nad antropologią dzieci chrześcijańskich, żydowskich i karaïmskich w Galicji*, *Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, Wydział II, Nr 4, Warszawa 1910

³⁵⁾ J. Smoliński, *Karaïmi łucey i bożnica ich w Łucku*, „Ziemia”, t. III, 1912, s. 117; A. Zajączkowski, *Karaïmi na Wołyniu*, s. 41

³⁶⁾ S. Czortkower, *Pochodzenie i struktura rasowa Karaimów*, „Przegląd Antropologiczny”, t. XII, 1938, Nr 4, s. 678—680; J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1967, s. 259

³⁷⁾ S. Szyszman, *Stulecie Karaïmskiego Zarządu Duchownego w Trokach*, *Teki Historyczne*, Londyn, t. 8, 1956—1957, s. 73

³⁸⁾ *Eupatoria*, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. II, Warszawa 1881, s. 361; S. Szyszman, *Les passionnants*, s. 61—63

³⁹⁾ W.W. Radłow zbierał materiały w Trokach i Łucku w 1887 roku. Wydał pierwszy obszerny słownik: W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, t. I—IV, Petersburg 1893—1911

⁴⁰⁾ S. Szyszman, *Stulecie Karaïmskiego Zarządu*; S. Firkowicz (ułu hassan), *O Karaïmach w Polsce*, s. 13—15

⁴¹⁾ *Karaïmsko-rosyjsko-polski słownik*, Moskwa 1974, bibliografia s. 14—34. Rekonstruowany zamek w Trokach (w latach 1950—1960) zamieniony został na Trockie Historyczne Muzeum. Dyrekcja muzeum znajduje się w siedzibie dawnego muzeum karaïmskiego (ulica M. Mielnikajte 22). Od 1965 r. zorganizowano tutaj Karaïmską Wystawę Etnograficzną: I. Misjunene, *Trakajskij Istoriceskij Muzej*, Wilnius 1967, s. 33

⁴²⁾ S. Stolarczyk, *Tu rozbił namiot Karaïm*, „Gościniec”, R. XIII, 1981, Nr 7, s. 8. Najnowsze dane o Karaïmach na świecie — poza granicami ZSRR i Polski — podał: S. Szyszman, *Die Karäer in Ost Mitteleuropa*, *Zeitschrift für Ostforschung Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, Jh. VI, 1957, 1, s. 24—54; oraz w monografii: *Le karaïsme*, s. 120—136. Tu literatura.